

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

**Розвиток людського потенціалу
Причорноморського суспільно-географічного району**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4курсу 413 групи

Спеціальності «103 Науки про Землю»

Освітньо-професійної програми

«Науки про Землю»

Янкова Крістіна Миколаївна

Керівник: к.геогр.н, доц. Молікевич Р.С.

Рецензент: к.геогр.н, доц. Давидов О.В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ	5
1.1. Сутність поняття «людський потенціал» та його предметність.....	5
1.2. Ретроспектива та особливості вивчення людського потенціалу в географії.....	7
1.3. Методичні аспекти вивчення людського потенціалу.....	10
РОЗДІЛ 2. КОМПОНЕНТНА ТА ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ	17
2.1. Компонентна оцінка людського потенціалу	17
2.2. Інтегральна оцінка розвитку людського потенціалу	25
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПРИЧОРНОМОРСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ РАЙОНІ	27
ВИСНОВКИ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	36

ВСТУП

Перспективи розвитку сучасного світу визначаються не стільки запасами нафтогазових та інших сировинних ресурсів, скільки станом його людського потенціалу. Для України важливим є створення умов для формування і реалізації людського потенціалу, що забезпечить конкурентну перевагу в міжнародному економічному просторі.

Умови формування і проблеми реалізації людського потенціалу країни та її регіонів значно варіюють залежно від географічного положення територій, соціальних і економічних можливостей місцевого населення. Багато проблем, пов'язаних з розвитком людського фактора, вимагають спеціального вивчення: виявлення причин, які чинять негативний вплив на стан людського потенціалу регіонів; вивчення перспектив його розвитку; розробка заходів щодо реалізації людського потенціалу місцевих громад в глобалізованій економіці і т. д.

Разом з тим, вибір об'єктом дослідження саме Причорноморського суспільно-географічного району є також цілком закономірним. Дані території мають безпосередній вихід до акваторій морів, а також є частиною значних трансконтинентальних транспортних коридорів, але в економічному плані та у рамках реалізації людського потенціалу є недооціненими.

Актуальність проблеми та недостатність її вивченості, а також специфіка обраного об'єкту дослідження визначили вибір теми дипломного дослідження.

Мета роботи: виявлення географічних особливостей формування людського потенціалу в Причорноморському суспільно-географічному районі.

Завдання роботи:

- розглянути значення поняття «людський потенціал» для географії, проаналізувати досвід досліджень;

- сформулювати методичні основи дослідження і підібрати конкретні методи і прийоми;
- здійснити компонентну та інтегральну оцінку розвитку людського потенціалу в Причорноморському суспільно-географічному районі;
- оцінити наявний людський потенціал, можливості, проблеми та напрямки його реалізації в регіональній політиці.

Об'єкт дослідження: населення Причорноморського суспільно-географічного району.

Предмет дослідження: оцінка людського потенціалу адміністративних одиниць району.

Методи дослідження: порівняльно-географічний, описовий, картографічний, математичний, статистичний (метод ранжирування, індексів, класифікації).

Робота складається з вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел (загальним обсягом 35). Містить 6 рисунків (з яких 4 картосхеми) та 1 таблицю, загальний обсяг 35 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1. Сутність поняття «людський потенціал» та його предметність

Людство прийшло до розуміння того, що основним багатством будь-якої країни є люди, її людський потенціал, як основний елемент соціально-економічного прогресу суспільства. Концепція людського розвитку відображає людину в центрі прогресу цивілізації, не тільки як засіб, але і як головну мету суспільно-політичних і соціально-економічних процесів. В рамках Програми розвитку ООН (ПРООН), на основі Декларації про право на розвиток, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН (резолюція 41/128 від 4 грудня 1986 г.), вперше обґрунтовано необхідність переосмислення поглядів на проблему розвитку людини і розробки нових методів оцінки розвитку різних країн. Нова концепція суспільного розвитку заперечує традиційне і одностороннє розуміння розвитку тільки через економічне зростання. Дана концепція збагачується соціально-економічними теоріями «розвитку людського потенціалу», «людського капіталу», «розвитку населення», «людського розвитку».

В офіційних документах ПРООН доводиться, що справжній людський розвиток має бути орієнтований на людину, групи людей, соціальні системи суспільства, які розглядаються не як засіб, не як один з ресурсів економічного зростання, а як його найважливіша стратегічна суспільна мета і основна складова всього суспільного розвитку.

За Програмою розвитку ООН на основі концепції людського капіталу була розроблена нова концепція розвитку людського потенціалу. Вона виникла «на протиположності традиційному розумінню розвитку як зростання обсягу матеріальних благ і послуг. У концепції

головне місце займає не здатність до продуктивної праці, а саме розвиток людини через розширення можливостей вибору завдяки зростанню тривалості життя, освіти і доходу » [1, с. 17].

Єдиного трактування поняття «людський потенціал» не існує. На основі розглянутих нами досліджень з уточнення поняття «людський потенціал» в нашій роботі будемо використовувати наступне визначення, що включає в себе не тільки соціально-економічні, а й географічні аспекти. Людський потенціал - це інтегральна оцінка властивостей населення території, яка відображає рівень і можливості розвитку людей при певних природно-екологічних, соціально-економічних і політико-правових умовах [2, с. 92].

Концепція людського розвитку містить чотири головні елементи [3]:

Продуктивність. Люди повинні мати можливість підвищувати продуктивність своєї життєдіяльності, повноцінно беручи участь в процесі формування доходів. Тому економічне зростання є однією зі складових людського потенціалу.

Рівність. Всі люди спочатку повинні мати рівні можливості в економічному житті, і тому всі бар'єри, що перешкоджають наданню таких можливостей, повинні бути усунені.

Стійкість. Доступ до можливостей повинен бути забезпечений не тільки для нинішнього, а й для майбутніх поколінь. З метою забезпечення стійкості людського розвитку належить зробити можливим заповнення всіх видів капіталу - фізичного, людського, природного, не створюючи боргів, за якими доведеться платити майбутнім поколінням.

Розширення можливостей. Розвиток повинний здійснюватися в інтересах громадян і зусиллями їх самих. Люди повинні всіляко брати участь в процесах прийняття рішень, що визначають їхнє життя. Вони з'являються на світ з певними потенційними можливостями. Завдання людського розвитку полягає в створенні такого середовища, в якій

кожна людина може розвивати свої здібності, і можливості цього розвитку повинні все більше розширюватися. Таким чином, збільшення можливостей підвищує продуктивність людей, так що люди можуть бути ефективними агентами економічного зростання. У свою чергу економічне зростання повинне супроводжуватися рівним розподілом його результатів, які повинні бути доступні як для сьогодення, так і для майбутніх поколінь. І, нарешті, всі люди повинні бути уповноважені брати участь в процесі прийняття рішень, що впливають на їхнє життя.

1.2. Ретроспектива та особливості вивчення людського потенціалу в географії

З 1990 р видаються Доповіді про людський розвиток в світі, які дозволяють простежувати як глобальні тенденції, так і людський розвиток в різних країнах світу.

Концепція людського розвитку включає в себе демографічний розвиток поряд з економічним і соціальним. Довголіття і здоров'я людей є основою для розширення людського вибору. Тому показник тривалості життя враховується в якості одного з трьох головних параметрів при розрахунку індексу розвитку людського потенціалу. Як зазначив один з основоположників концепції людського розвитку Амартія Сіна, рівень смертності відображає здатність суспільства перетворювати економічні ресурси в найбільш важливі товари та послуги, простий показник смертності може більше сказати про рівень і напрямку суспільного розвитку, ніж комплекс макроекономічних індикаторів [4].

Вивчення людського потенціалу в рамках географічного підходу характеризується комплексністю та полімасштабністю, пов'язаними з використанням фактора просторової прив'язки. При цьому географічний підхід дає змогу побачити територіальні відмінності людського потенціалу на макро-, мезо- і мікрорівні та визначити їх причинно-

наслідковий зв'язок. Важливою особливістю географічних робіт є використання картографічного методу, створення серій карт, які демонструють територіальну диференціацію розвитку людського потенціалу та його компонентів.

Комплексних географічних робіт з дослідження людського потенціалу небагато, і в основному вони укомпоновані на регіональному рівні. Дослідження на рівні економічних районів частіше зустрічаються в економічних роботах, які розглядають соціально-економічний розвиток території [5].

Актуальними географічні роботи за окремими компонентами людського розвитку, а також якістю і рівнем життя населення є роботи: В.П. Корчагін [6]; Н.В. Зубаревич [7]; Н.М. Римашевська, Б.Б. Прохоров, С.В. Рященко [8]; Н.Г. Туркіна; І.В. Гукалова [9]; Р.С. Молікевич [10,11], В.Н. Веселова [12] та ін.

У сучасних дослідженнях застосовуються різні методики розрахунку індексів здоров'я, якості та рівня життя населення. Побудова інтегральних індексів для територіальних порівнянь включають методи нормування і агрегування використовуваних показників. Для нормування найчастіше використовують найбільш простий у застосуванні рейтинговий метод (порядкове шкалування). Однак даний метод не дозволяє оцінити реальну зміну показників в регіоні, так як показує тільки відношення регіонів щодо один одного.

Найбільш поширеним методом приведення окремих показників до загальної закономірності в географічних дослідженнях якості і рівня життя населення є метод лінійного масштабування, який і використовується при розрахунку індексу розвитку людського потенціалу. Складність даного методу полягає у виборі максимальних і мінімальних значень індикаторів, щодо яких розраховується реальне розташування показника кожного конкретного регіону між ними.

У географічних дослідженнях якості і рівня життя населення широко застосовують метод бальної оцінки, який полягає в тому, що фактичні показники якості життя оцінюються в балах щодо будь-яких ідеалів, значення яких приймається за максимальний бал. В якості таких еталонів можуть виступати міжнародні, регіональні або муніципальні значення аналізованих показників, які умовно є стандартними.

Поширений метод агрегування, який має на увазі підсумовування індексів усіх індикаторів, а також обчислення середньоарифметичного значення всіх індикаторів, які використовуються з рівним вагою окремих компонентів.

У зарубіжних дослідженнях дуже широко застосовуються суб'єктивні оцінки у вивченні здоров'я і освіти населення з використанням соціологічних опитувань [13].

В цілому географічний підхід до людського потенціалу полягає в пошуку взаємозв'язків між населенням і територією його життєдіяльності.

«Географія повинна ступити на шлях соціологізування і гуманізації. Серед завдань, що вирішуються соціально-економічною географією, на перше місце висувається вивчення причин і факторів диференціації якості, рівня, способу і умов життя людей від місця до місця, розміщення населення, геополітичного, економіко-географічного та географічного положення соціумів, відмінностей в комфортності природного, соціального, економічного, духовного, естетичного, політичного, етнічного, конфесійного середовищ життя людей, ступеня обжитості і облаштованості територій і т.п. Вивчення і пояснення цих відмінностей в їх єдності представляється неминучим завданням географії, ніякою іншою галуззю науки нерозв'язною» [14, с. 14].

Таким чином, підсумуємо, що географічне вивчення людського потенціалу характеризується рядом невід'ємних особливостей:

- територіальністю, пов'язаної з просторовою прив'язкою всіх процесів, явищ і об'єктів;
- комплексністю, що дозволяє розглянути різні боки формування і реалізації людського потенціалу;
- полімасштабністю, що виявляється в поєднанні досліджень на глобальному, макро-, мезо- і мікрорівні.

1.3. Методичні аспекти вивчення людського потенціалу

У науковій літературі немає єдиної думки про методи оцінки людського потенціалу, особливо на регіональному рівні. Саме через методичної складності питання до сих пір залишається дискусійним. Базові компоненти людського розвитку, викладені в Програмі розвитку ООН, визначають можливості людини жити довгим і здоровим життям, здобувати знання і мати матеріальні ресурси для забезпечення гідного життєвого рівня [15]. В даному випадку основний аспект полягає в розширенні можливостей для людського розвитку (рис. 1.1.)

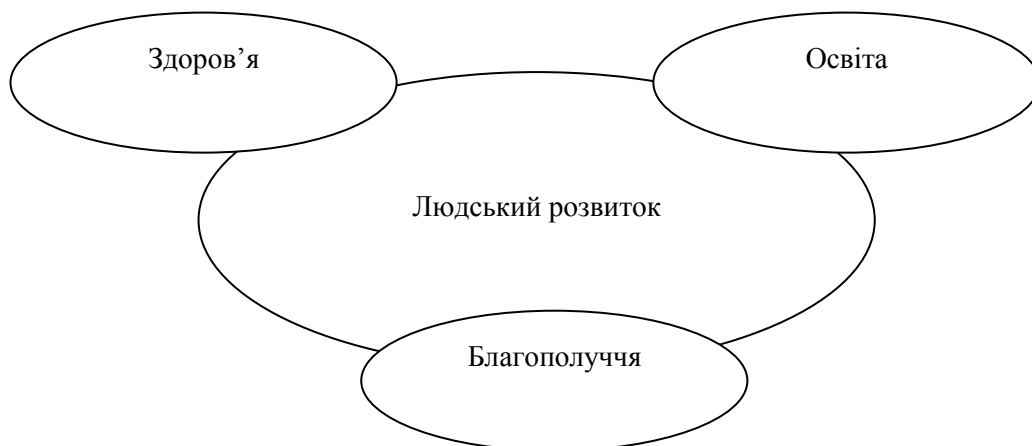

Рис. 1.1. Компоненти людського розвитку

Деякі вчені наголошують на важливості включення до визначення людського потенціалу матеріального забезпечення і також на

необхідності включення в його структуру психічного і соціального здоров'я, а також потенціал соціальної активності людини як носія, що забезпечує розвиток духовно-моральних цінностей. З іншого боку, дані показники не завжди придатні для зіставлень і спираються на дослідження людського потенціалу на рівні індивідуумів і малих соціальних груп [16, с. 34].

Таким чином, існує безліч різних аспектів у виборі компонентів і індикаторів для визначення людського потенціалу, хоча вже й існує усталена методологія оцінки, яку використовують в Доповідях про людський розвиток ПРООН, але тривають дискусії з приводу включення в оцінку тих чи інших параметрів.

Програма розвитку ООН (ПРООН) виконує головну мету соціально-економічного розвитку - розширення можливостей людини, вибору якісної освіти, здорового життя, гідного матеріального забезпечення - все, що потрібно для сприятливого розвитку людського потенціалу.

Протягом 20 років в доповідях ПРООН про розвиток людини зазвичай міститься інформація про Індекс людського розвитку (Індекс розвитку людського потенціалу - Human Development Index) - ІЛР, який щорічно розраховується експертами ПРООН спільно з групою незалежних міжнародних експертів. Використовуваний індекс - це сукупний показник рівня розвитку людини в країні, який зазвичай використовується як синонім таких понять як «якість життя» або «рівень життя». Методологія розрахунку ІЛР за останні 20 років коректувалася з урахуванням нерівності в трьох основних показниках, гендерної нерівності, індексу багатовимірної бідності, розширення прав і можливостей, стійкості і вразливості розвитку, індексів сприйняття індивідуального добробуту і благополуччя, цивільного і соціального благополуччя, демографічних тенденцій, умов праці, освіти, охорони

здоров'я, фінансових потоків, інфраструктури, доступу до інформаційно-комунікаційних технологій [17].

Індекс людського розвитку - це агрегований композитний (зведений) індекс, що визначає рівень середніх досягнень країни за трьома основними напрямками в області людського розвитку - здоров'я і довголіття, знань і гідного життєвого рівня. Він був вперше розроблений пакистанським економістом Махбубом уль-Хаком у співпраці з лауреатом Нобелівської премії Амарт'я Сеном та іншими провідними мислителями в області розвитку для першої «Доповіді про людський розвиток» в 1990 році [18]. Він був введений в якості альтернативи традиційних показників національного розвитку, таких як рівень доходів і темпи економічного зростання. ІЛР був створений для того, щоб підкреслити, що люди і їх можливості повинні бути кінцевими критеріями оцінки розвитку країни, а не тільки економічне зростання. ІЛР також може бути використаний для аналізу варіантів національної політики, піднімаючи питання, як дві країни з однаковим рівнем валового національного доходу (ВНД) на душу населення можуть в кінцевому підсумку мати різні показники людського розвитку. Яскраві контрасти можуть стимулювати суперечки про пріоритети державної політики [19].

Розрахунок ІЛР здійснюється на основі мінімального набору базових показників, і регулярно розраховуються за порівняльною методикою для країн світу. Кожен з базових показників кількісно представляє один з ключових елементів людського розвитку. Незважаючи на можливість періодичного перегляду цих показників (з огляду на пошуку більш обґрунтованих і / або точних), введення нових, зміни процедури їх розрахунку і т.д., сама сукупність елементів людського розвитку залишається незмінною. Основні елементи вимірювання - довголіття, знання (освіта), рівень життя - відповідають трьом ключовим проблемам: прожити довге життя; отримати знання;

мати доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня життя. У сукупності ці елементи являють собою своєрідну модель людського розвитку [20].

У той же час перераховані показники відображають значно більший спектр людських можливостей і здібностей, ніж те, що лише безпосередньо впливає з їх визначень. І разом з тим, ряд важливих елементів людського розвитку безпосередньо не включаються в розглянуту модель розрахунку, що в основному пояснюється складнощами в забезпеченні адекватності показників, які запропоновані для їх оцінки. І це зовсім не означає, що подібні елементи ігноруються при аналізі ситуації в області людського розвитку, так як вони можуть і повинні розглядатися разом з основним розрахунком як важливе доповнення. Такі доповнення можуть охоплювати різні аспекти життєдіяльності та в більшій мірі залежать від цілей аналізу. Але для трьох основних елементів людського розвитку розроблена система базових показників, які регулярно обчислюються та порівнюються практично для всіх країн світу. Всі показники, що входять в цю систему, є кількісним виразом, мірою відповідних елементів, тобто збільшення (або зменшення) кожного з базових показників свідчить про розширення (або звуження) можливостей вибору в певному вимірі людського розвитку.

ІЛР є показником, який оцінює рівень середніх досягнень країни за трьома основними напрямками в області розвитку людини: довголіття на основі здорового способу життя (визначається з точки зору тривалості життя при народженні); знання (вимірювані рівнем грамотності дорослого населення і сукупним валовим коефіцієнтом контингенту в початкових, х та вищих навчальних закладах); і гідний рівень життя (що оцінюється за величиною ВВП на душу населення, розрахованим за паритетом купівельної спроможності в доларах США).

Індекс розвитку з урахуванням гендерного фактора (ІРГФ), введений в обіг в Доповіді за 1995 р, відбивав ті ж досягнення, при його розрахунку використовувалися ті ж показники, що і ІЛР, але вони визначалися з урахуванням нерівності між жінками і чоловіками [21]. Більш того, для виявлення фактів, чи приймають жінки активну участь в економічному і політичному житті, був введений показник розширення можливостей жінок (ПРМЖ). Він концентрував увагу на гендерну нерівність в ключових областях економічної і політичної діяльності та процесі прийняття рішень.

Пізніше в Доповіді за 2005 р. була зроблена спроба використання ІЛР для оцінки нерівності в сфері розвитку людини в рамках окремо взятої країни: національні значення ІЛР по 12 країнам були розподілені по квінтілям доходів [22]. Ідея «бідності по можливостям» вперше була висунута в «Доповіді про розвиток людини» за 1996 р. [23]. При цьому, відсутність або недостатність можливостей задоволення комплексу ключових людських потреб, а не тільки низький рівень доходу на душу населення, розглядалися як характеристики бідності. Показник бідності за можливостями (ПБМ) розраховувався як середнє арифметичне трьох індикаторів: частки дітей, при народженні яких не був присутній кваліфікований медичний персонал; частки неписьменних жінок у віці 15 років і старше; частки дітей у віці до п'яти років зі зниженою вагою.

Пізніше в Доповіді за 1997 р [24] було запропоновано Індекс бідності населення (ІБН), який концентрував увагу на співвідношенні людей, що знаходяться нижче пирогового рівня в основних вимірах розвитку людини, в тій же мірі, в якій розрахунок кількості бідних визначає пропорцію людей, що знаходяться нижче порога доходів. Надалі визначалися два ІБН: для країн, що розвиваються (ІБН-1) і країн ОЕСР з високим рівнем доходів (ІБН-2), в яких для розрахунку використовувалися дещо інші змінні. ІБН-2 вимірював ступінь злиднів в

тих же аспектах життя людини, що і ІБН-1, але при цьому також враховується рівень соціальної ізоляції населення.

Для розрахунку ІБН-2 використовувалися наступні показники: частка населення, яке, як очікується при народженні, не доживе до 60 років, частка функціонально неписьменного населення, тобто що не вміє читати; частка людей, що живуть за межею бідності, тобто мають доходи менше 50% від медіанного скоригованого наявного доходу; рівень застійного безробіття (протягом 12 або більше місяців). ІБН робить акцент не на середні по країні показники, а на частку людей зі слабкими можливостями в ключових областях людського розвитку. ІБН характеризує рівень і динаміку бідності більш повно, ніж показники бідності за доходами або витратами, і слугує важливим інструментом для визначення груп населення або домогосподарств, які потребують тих чи інших видів допомоги.

Протягом періоду вимірювання ІЛР відбувалися зміни в складі індикаторів того чи іншого компонента розвитку. До 2010 року відповідно до попередньої формулою ІРЛП, для вимірювання «здоров'я» використовувалася очікувана тривалість життя при народженні, освіту або «знання» вимірювалися шляхом поєднання показників грамотності дорослого населення і охоплення шкільною освітою (з початкової школи до вищих навчальних закладів), а доходи або рівень життя вимірювалися через показник ВВП на душу населення з поправкою на паритет купівельної спроможності (ПКС в дол. США). В даний час (після 2010 року) відбулися зміни в розрахунках (рис. 1.2.).

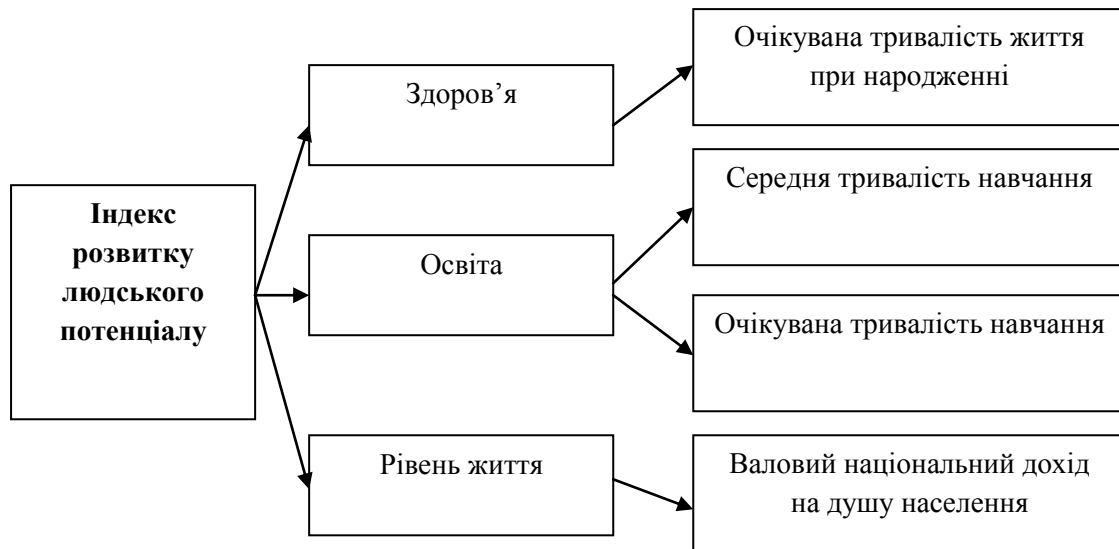

Рис. 1.2. Індикатори індексу розвитку людського потенціалу на світовому рівні (за новою методологією з 2011 р.) (Складено автором за [25]).

Мабуть, ідеальною стала б розробка інтегрального соціально-економічного показника розвитку людського потенціалу, заснованого на даних про всі аспекти людського існування. Розрахунок такого показника, однак, виявився б дуже складним (якщо він взагалі можливий зі статистичної точки зору) і важко інтерпретується з точки зору розробки на його основі управлінських рішень. Нарешті, чи можна було б сподіватися на отримання всіх необхідних даних, забезпечити їх повноту і точність. Тому ПРООН було прийнято рішення розраховувати Індекс розвитку людського потенціалу на основі трьох узагальнюючих параметрів.

РОЗДІЛ 2

КОМПОНЕНТНА ТА ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИЧОРМОРСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ

2.1. Компонентна оцінка людського потенціалу

Для оцінки людського потенціалу за основу була взята формула, розроблена А. Сенем [26], тільки показники для розрахунку індексів були змінені. Для оцінки рівня життя при розрахунку ІРЛП регіону використовується показник валового регіонального продукту на душу населення. Аналогічним показником для регіонів є валовий регіональний продукт (ВРП), але повноцінної загальноприйнятої методики його розрахунку не існує, проте ведуться роботи в цьому напрямку.

Існує безліч різних підходів розрахунку ВРП, при цьому кожен з них має свої недоліки. Так, метод факторної оцінки на основі виробничої функції Кобба-Дугласа, встановлює залежність величини створеного суспільного продукту від сукупних витрат праці, землі і капіталу. Проблема даного методу полягає в складності кількісної оцінки економічного розвитку муніципального освіти. Розрахунок ВРП розподільчим методом також має свої недоліки, які полягають, перш за все, в тому, що розрахунок здійснюється не по всіх секторах економіки і носить умовний характер. Основними проблемами результуючого методу є наявність подвійного рахунку, що ускладнює розрахунок, а також відсутні деякі показники. Найпоширенішою проблемою є відсутність статистичної інформації. Крім того, використовуючи різні методики, результати розрахунків між собою значно відрізняються, що утруднює виявлення з них найбільш достовірних.

За основний показник для розрахунку індексу доходів населення району була обрана середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата.

Таким чином, для розрахунку індексу доходів населення району використовували показник середньомісячної заробітної плати без урахування районних коефіцієнтів і надбавок, що характеризує рівень життя населення. Індекс доходів розрахований за такою формулою:

$$I_{\text{дох.}} = \frac{\ln(X_i) - \ln(X_{\min})}{\ln(X_{\max}) - \ln(X_{\min})} \quad (3.1.)$$

Де:

X_i - середньомісячна заробітна плата без урахування в даному адміністративному районі (грн.);

X_{\min} - мінімальний показник середньомісячної заробітної адміністративному районі (грн.);

X_{\max} - максимальний показник середньомісячної заробітної плати (грн.); районі (грн.).

За результатами розрахунку укомпонована картосхема (рис.3.1.).

Середній показник заробітної плати по регіону складає 7353 грн. (2018р.), що не на багато менше від середнього показника по Україні (7810 грн.).

Максимальний показник індексу доходів був зафіксований у м. Южноукраїнськ – енергетичній столиці регіону, середня зарплата у 2018 році тут складала 14997 грн., що більш ніж у 2 рази більше середньої заробітної плати по регіону. Іншими лідерами є Вітовський район (Миколаївська обл.) – 11293 грн, м. Чорноморськ (Одеська обл.) – 10967грн., м. Южне (Одеська обл.) – 12982 грн., Лиманський район (Одеська обл.) -12040 грн., м. Гола Пристань (Херсонська обл.) – 10126 грн.

Аутсайдерами в регіоні є Подільський (у минулому Котовський) район (Одеська обл.) з майже втричі меншою за максимальну по регіоні

заробітною платою – 5128грн., його сусід – Окнянський район – 5368 грн, Ширяївський район -5897 грн., а також Доманівський, Березнегувацький та Веселинівський райони Миколаївської області з відповідними значеннями - 5516, 5640 та 5671 грн. У Херсонській області найнижчий індекс та найнижча заробітна плата у Верхньорогачицькому районі – 6626грн. Як бачимо такі результати зумовлені значною віддаленістю районів від центру областей, тобто їх периферійності, особливо це яскраво видно на прикладі значно витягнутої найбільшої за площею та протяжністю Одеської області. Все це свідчить про необхідність значних структурних та адміністративно-територіальних змін задля стимулювання розвитку людського потенціалу.

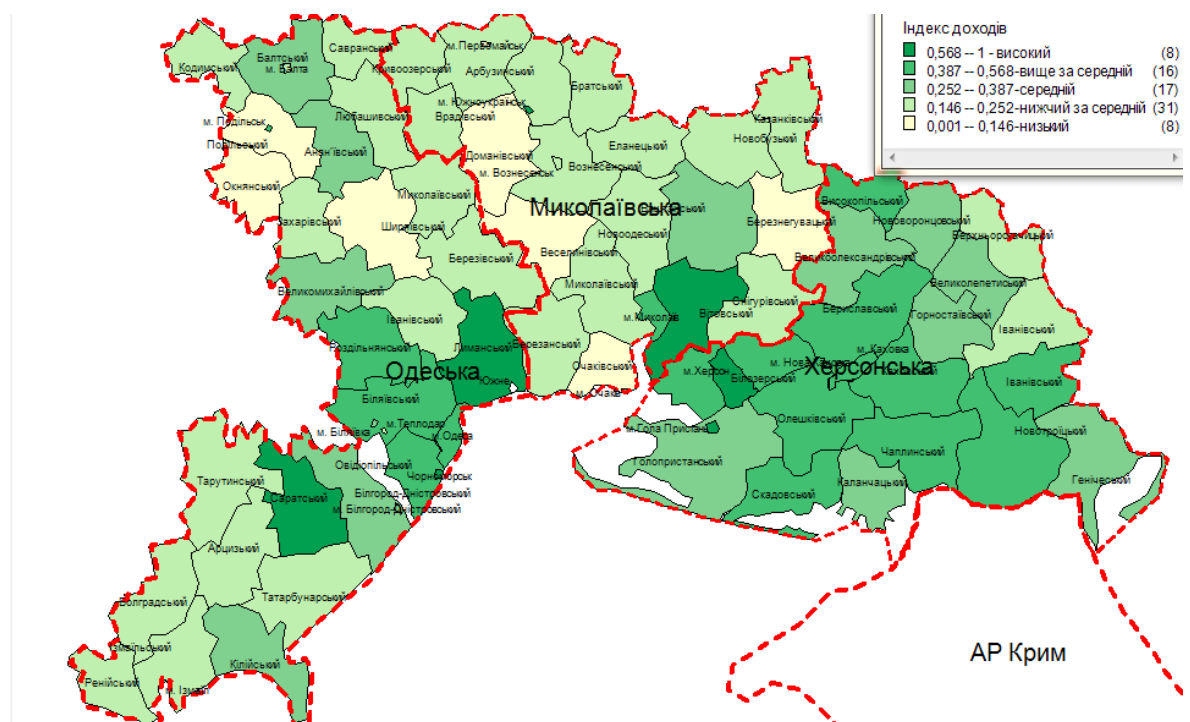

Рис. 3.1. Індекс доходів ($I_{\text{дох.}}$) по адміністративним одиницям Причорноморського суспільно-географічного району

Для інтегральної оцінки здоров'я на загальнодержавному та регіональному рівні використовують показник очікуваної тривалості

життя при народженні. На мезорегіональному рівні (на рівні адміністративних районів) даний показник не реєструється, тому як результуючий параметра був обраний показник малюкової смертності. Коефіцієнт дитячої смертності - це число померлих дітей у віці до одного року на тисячу народжених. Традиційно даний показник вважається однією з провідних оцінок в практиці охорони здоров'я. Дійсно, це дуже наочний параметр, адже до одного року людський організм має найменший поріг фізіологічної опірності [27]. Тому по даній величині можна судити про умови життя і здоров'я населення будь-якої території. Якщо взяти, наприклад, показник смертності населення, то в даному випадку він не відобразить реальну картину рівня здоров'я. Так, високі показники смертності будуть зареєстровані в районах, де переважає населення старше працездатного віку. І це зовсім не означає, що рівень здоров'я тут нижче, а навіть навпаки, може свідчити про високу тривалості життя в даному районі.

Для розрахунку індексу здоров'я населення на муніципальному рівні використовували метод лінійного масштабування для зворотних (спадаючих) показників, тобто чим вище значення дитячої смертності, тим нижче індекс здоров'я ($I_{зд}$):

$$I_{зд} = \frac{X_{max} - X_i}{X_{max} - X_{min}} \quad (3.2.)$$

Де:

X_i - коефіцієнт дитячої смертності в даному адміністративному районі;

X_{min} - мінімальний показник коефіцієнта дитячої смертності в адміністративному районі;

X_{max} - максимальний показник коефіцієнта дитячої смертності в адміністративному районі.

Показник малюкової смертності за один рік не повністю розкриває демографічну обстановку району. У зв'язку з невисокою чисельністю

населення в деяких муніципальних утвореннях навіть незначне число померлих дітей до одного року може негативно позначитися на динаміці смертності немовлят. Тому розумніше буде взяти усереднений показник за останні три роки.

Відповідно, нами проведено розрахунок індексу здоров'я на основі показників малюкової смертності по адміністративним районам та містам обласного значення трьох областей Причорноморського суспільно-географічного району. Результати групування приведені на рис 3.2.

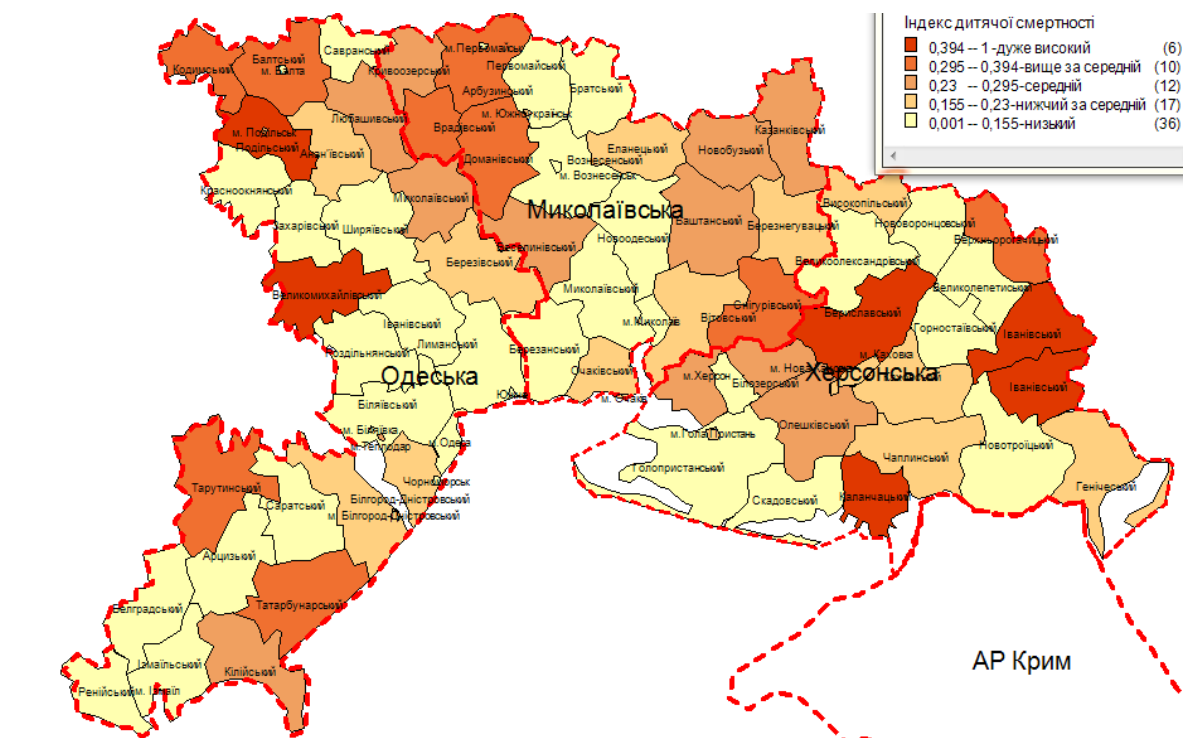

Рис. 3.2. Індекс здоров'я розрахований по даним смертності дітей до 1 року по адміністративним одиницям Причорноморського суспільно-географічного району

Середній показник дитячої смертності по регіону складає 9,3%, що вище за середній показник по державі – 7%. Максимальне значення 39% у 2018 році спостерігалось у Подільському районі (Одеської обл.) – одного з аутсайдерів за показниками індексу доходів. Мінімальний

показник – Роздільнянський район (Одеська обл.) – 1,8‰ – скоріше виняток із правила ніж закономірність. Також до регіонів з найвищими показниками ввійшли – Бериславський (22,6‰), Іванівський (22‰), Каланчацький (16,7‰) райони Херсонської обл.; Тарутинський (16,3‰), Великомихайлівський (17,3‰), Балтський (16,4‰) райони Одеської області; Врадіївський (14,3‰) та Доманівський (14,1‰) райони Миколаївської області. Найкращий показник індексу здоров'я у Голопристанському районі Херсонської обл. (2,7‰), м. Біляївка (2,7‰) та Іванівський район (3,0‰) Одеської обл., м. Вознесенськ (3,4‰) Миколаївської обл.

Аналізуючи результат, можна прийти до висновку про те, що висока дитяча смертність характерна більше для периферійних районів, оскільки навіть в районних центрах відсутні лікарі деяких спеціальностей, отже, підвищується число захворювань населення, збільшується коефіцієнт дитячої смертності. У той же час показник смертності дітей корелює з якістю, обсягом і доступністю медичної допомоги, в першу чергу, жінкам і дітям, а за рівнем, динамікою, структурою причин дитячої смертності можна судити і про ступінь ефективності діяльності органів і установ охорони здоров'я.

В оцінці якісного складу населення важливе місце займає освітній рівень. Освіта - найважливіша складова показника «якості життя». Освіта є однією з істотних структур в функціонуванні сучасного суспільства, в якому значно трансформується сфера професійної діяльності, змінюються вимоги ринку праці до якості і утворення працівників, розширюється ринок освітніх послуг, з'являються нові категорії їх споживачів. У доповідях про розвиток людського потенціалу індекс освіти визначається показниками грамотності (з вагою в 2/3) і частки учнів серед дітей та молоді в віці до 24 років (з вагою в 1/3). Грамотність - ступінь володіння людиною навичками письма і читання рідною мовою. В такому випадку індекс грамотності характеризує

рівень розвитку початкової освіти. Однак в даний час судити про якість освіти населення тільки за вмінням читати і писати буде не зовсім правильно, оскільки число неписьменних незначне і продовжує скорочуватися, і в межах одного регіону така варіація буде непомітною, а на ринку праці потрібні висококваліфіковані фахівці з вищою і середньою професійною освітою [28].

На мезорегіональному рівні даний індекс розраховується як відношення кількості учнів вікової категорії 10-24 років (починаючи з віку, коли людина отримує початкову загальну освіту, і до закінчення навчання у вищому навчальному закладі) до чисельності населення тієї ж вікової категорії. Після здобуття середньої загальної освіти число учнів скорочується, це свідчить про те, що не кожен може дозволити собі навчатися у вищому або навіть середньому навчальному закладі в силу своїх обставин [29]. Але такого роду дані можливо отримати лише за результатами перепису населення, яке в Україні проводилося востаннє у 2001 році. Найбільш інформативним в плані якості шкільної освіти та можливості продовження навчання у вищих учбових закладах є результати зовнішнього незалежного оцінювання. Оскільки всеохоплюючим є ЗНО з української мови та літератури, то саме його результати за 2018 рік ми і використовували для розрахунку індексу освіти. Розрахунок індексу здійснювався на основі аналогічної формули що і для індексу доходів (формула 3.1.). Даних отримані з аналітичного ресурсу «Шкільна мережа України» [30]

За результатами розрахунку індексу освіти укладена картосхема (рис. 3.3.).

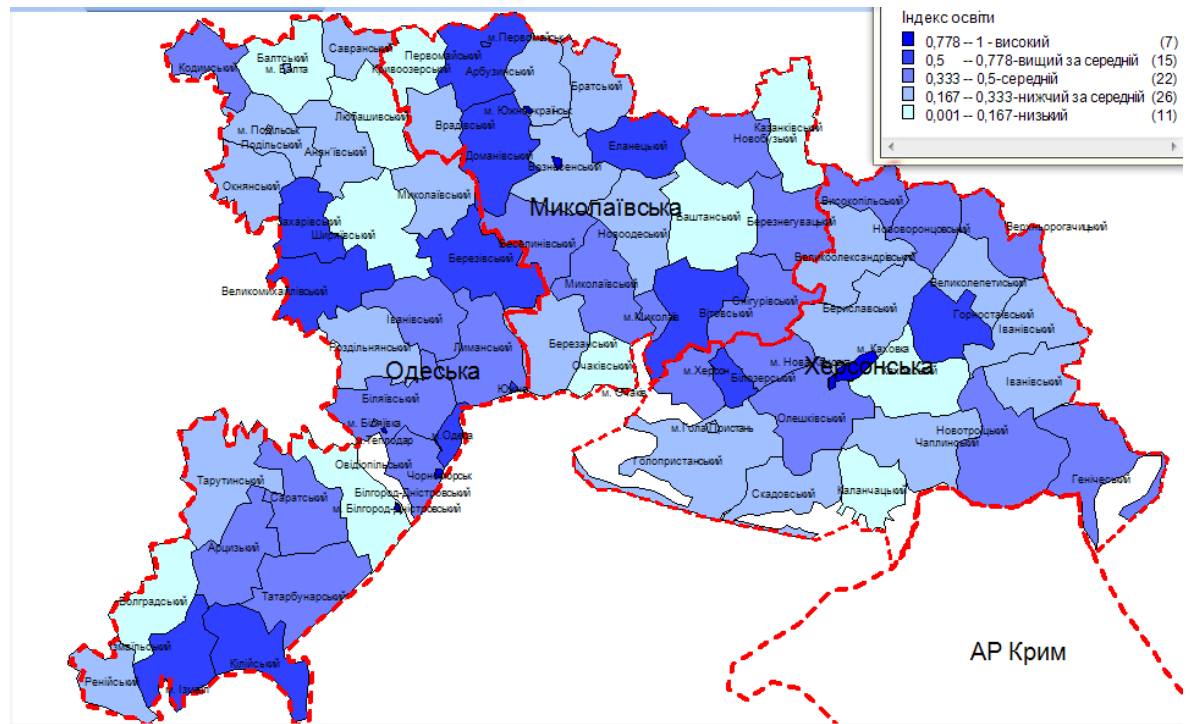

Рис.3.3. Індекс освіти розрахований по результатам ЗНО з української мови по адміністративним одиницям Причорноморського суспільно-географічного району

Середня успішність за результатами ЗНО складала 144 бали у Херсонській та Миколаївській областях та 145 у Одеській області, що в цілому гірше ніж в середньому по Україні. Найкращі результати показали учні: м. Вознесенськ (153), м. Южноукраїнськ (152) - Миколаївської обл.; м. Одеса (150), м. Білгород-Дністровський (154), м. Чорноморськ (154), м. Теплодар (156) – Одеська обл.; м. Каховка(154), м. Нова Каховка (152) – Херсонська обл. Дана ситуація є досить очевидною, оскільки якість і можливість здобуття освіти у місті завжди вище. Найгірші показники за результатами ЗНО були в: Баштанський (139), Казанківський (139), Круглоозерський (139), Очаківський (138) райони Миколаївської обл.; Балтський (138), Ширяївський (139) райони Одеської області; Каланчацький(139), Каховський(139) райони Херсонської області.

2.2. Інтегральна оцінка розвитку людського потенціалу

Інтегральна характеристика людського потенціалу адміністративних утворень Причорноморського суспільно-географічного району розраховувалася як середньоарифметичне значення з трьох індексів: здоров'я, освіти і доходів населення:

$$I_{\text{лп}} = (I_{\text{дох.}} + I_{\text{зд.}} + I_{\text{осв.}}) / 3 \quad (3.4)$$

За результатами розрахунків побудована відповідна картосхема (рис. 3.4).

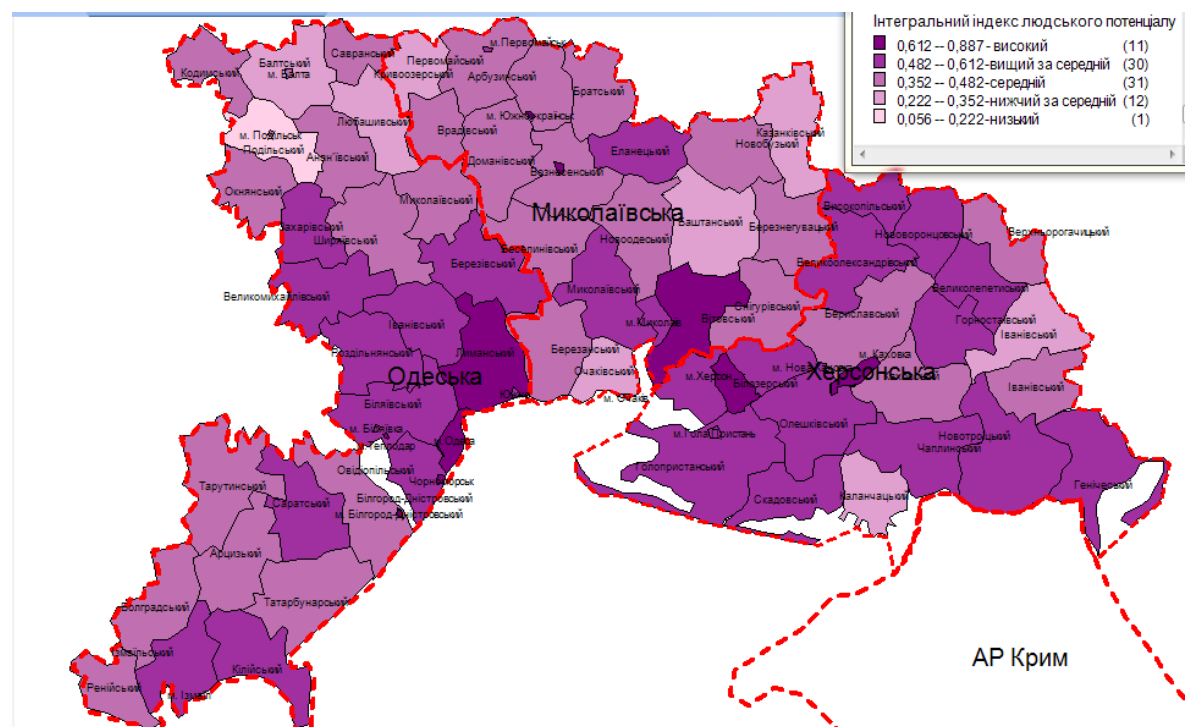

Рис. 3.4. Інтегральний індекс розвитку людського потенціалу Причорноморського суспільно-географічного району

Середнє значення інтегрального показника склало 0,492, максимальне – 0,887 (м. Южноукраїнськ), мінімальне – Подільський (в минулому Котовський) район Одеської області. Така диференціація показників показую наявність досить значної проблеми у північній частині Одеської області. Також, до регіонів з найвищим розвитком людського потенціалу належать: Вітовський район (0,711) Миколаївської

обл. (граничить безпосередньо з Миколаївською міськрадою), м. Чорноморськ (0,837), м. Южне (0,807) Одеської області та райони які з ними граничать (Лиманівський, м. Одеса), м. Каховка (0,807) та м. Нова Каховка (0,661) Херсонської області. Принципово у індустріально розвинутих містах інтегральний індекс вище. Д найгірших регіонів за інтегральним показником відносяться: Очаківський (0,282), Баштанський (0,344), Кривоозерський (0,327), Казанківський (0,334) – Миколаївська область; Балтський (0,307), Любашивський (0,347), Тарутинський (0,352) – Одеська область; Каланчацький (0,344) та Бериславський (0,367) райони Херсонської області.

Таким чином, встановлено що значення ІРЛП багато в чому залежить від географічного положення (центр-периферія) адміністративних районів, міграційної рухливості, розвиненості інфраструктури, перш за все транспортної системи, житлових умов, а також рівня безробіття і числа зайнятого населення, наявності промислової зони.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПРИЧОРНОМОРСЬКОМУ СУСПІЛЬНО- ГЕОГРАФІЧНОМУ РАЙОНІ

Розвиток людського потенціалу стає пріоритетним стратегічним завданням для України в цілому та для окремих регіонів особливо. Рівень людського розвитку визначає ступінь розвитку регіону. Тому проблема формування, збереження і розвитку людського потенціалу входить в розряд першочергових завдань державної соціально-економічної політики і полягає в розробці програм управління процесом людського розвитку, що реалізує свій потенціал в різних формах.

Існують різні правові документи щодо соціально-економічного розвитку територій на державному, регіональному та поселенському рівнях. Основним документом що регламентує параметри людського розвитку в Україні є «Стратегія сталого розвитку України до 2030 року»[31]. Одним з основних напрямків Стратегії є розвиток людського потенціалу, яке охоплює середньострокові і довгострокові цілі, пріоритети та основні напрямки демографічної політики, політики модернізації охорони здоров'я та освіти, розвитку соціальної політики, розвитку культури і формування ефективних ринків праці і житла.

Рівень конкурентоспроможності сучасної інноваційної економіки в значній мірі визначається якістю професійних кадрів, рівнем їх соціалізації. Україна не зможе підтримувати конкурентні позиції у світовій економіці за рахунок дешевизни робочої сили та економії на розвитку освіти і охорони здоров'я. Для цього передбачається подолання наявних негативних тенденцій в розвитку людського потенціалу, які характеризуються скороченням чисельності населення, низькою якістю і зниженням рівня доступності соціальних послуг в сфері охорони здоров'я і освіти, скороченням рівня зайнятості і зростаючою

конкуренцією відносно кваліфікованих кадрів. Відповідно до цього, можна виокремити основні напрямки розвитку людського потенціалу в Україні (табл.3.1.).

Таблиця 3.1.

Основні напрямки, цілі та задачі спрямовані на розвиток людського потенціалу в Україні

Напрямки	Цілі	Задачі
Розвиток охорони здоров'я	Закінчення реформи системи охорони здоров'я та забезпечення функціонування всіх ланок госпітальних округів. Формування системи, що забезпечує доступність медичної допомоги та підвищення ефективності медичних послуг, обсяги, види і якість яких повинні відповідати рівню захворюваності і потребам населення, передових досягнень медичної науки	Підвищення ефективності системи організації медичної допомоги; забезпечення державних гарантій надання громадянам безкоштовної медичної допомоги в повному обсязі; поліпшення лікарського забезпечення громадян; інформатизація системи охорони здоров'я; розвиток медичної науки і інновацій в сфері охорони здоров'я, підвищення кваліфікації медичних працівників та створення системи підвищення мотивації до якісної праці; вдосконалення системи охорони здоров'я населення.
Розвиток освіти	Підвищення доступності якісної освіти, що відповідає вимогам інноваційного розвитку економіки, сучасним потребам суспільства і кожного громадянина	Забезпечення інноваційного характеру базової освіти; модернізація інститутів системи освіти як інструментів соціального розвитку; створення сучасної системи безперервної освіти, підготовки і перепідготовки професійних кадрів; формування механізмів оцінки якості і затребуваності освітніх послуг за участю

		споживачів, участь в міжнародних порівняльних дослідженнях.
Демографічна політика	Зниження темпів природного спаду населення, стабілізація чисельності населення та створення умов для її зростання, а також підвищення якості життя і збільшення очікуваної тривалості життя	Зниження смертності населення; збереження і зміцнення здоров'я населення, збільшення ролі профілактики захворювань і формування здорового способу життя; підвищення рівня; управління міграційними процесами з метою зниження дефіциту трудових ресурсів; забезпечення захисту від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.
Стабілізація та розвиток ринку праці	Створення правових, економічних та інституційних умов, що забезпечують розвиток гнучкого ефективно функціонуючого ринку праці, що дозволяє подолати структурну невідповідність попиту і пропозиції на робочу силу, скоротити частку нелегальної зайнятості, підвищити мотивацію до праці і трудову мобільність, а також припинити значний трудовий відтік кадрів за кордон.	Підвищення гнучкості ринку праці і стимулювання скорочення нелегальної зайнятості; поліпшення якості робочої сили і розвиток її професійної мобільності на основі реформування системи професійної освіти всіх рівнів; розвиток інститутів ринку праці, зростання зайнятості та ефективності використання праці; створення умов праці, що дозволяють зберегти працездатність працюючого населення на всьому протязі професійної кар'єри;
Розвиток соціальних інститутів і соціальна політика	Досягнення соціальної злагоди, сприяння розвитку механізмів соціальної адаптації та соціальної підтримки населення, зниження соціальної нерівності	Поліпшення соціального клімату в суспільстві, зниження бідності та зменшення диференціації населення за рівнем доходів; підвищення ефективності державної підтримки сім'ї; реабілітація та соціальна інтеграція інвалідів та учасників АТО/ООС;

		соціальне обслуговування громадян старшого віку та інвалідів; формування ефективної системи соціальної підтримки осіб, які перебувають у важкій життєвій ситуації, і системи профілактики правопорушень.
Екологічна безпека	Поліпшення якості природного середовища і екологічних умов життя населення	Поетапне скорочення рівнів впливу на навколишнє середовище всіх антропогенних джерел; створення екологічно безпечної і комфортної обстановки в місцях проживання населення, його роботи і відпочинку; створення ефективного екологічного сектора економіки; збереження і захист природного середовища.

Укладено автором за [32,33,34,35]

Реалізація пріоритетних напрямів розвитку людського потенціалу дозволить подолати гострі соціальні, економічні та демографічні проблеми регіону. В результаті очікується підвищити ефективність проведення демографічної політики, спрямованої на відтворення трудових ресурсів, підвищити рівень соціальних показників, що визначає демографічний потенціал регіону. У сфері освіти планується значно підвищити задоволеність населення якістю і доступністю дошкільної, загальної, середньої, професійної та післядипломної освіти. Розвиток охорони здоров'я дозволить забезпечити поліпшення якості і доступності медичної допомоги та лікарського забезпечення населення регіону, знизити смертність населення, поліпшити показники здоров'я. В результаті реалізації основних напрямків у сфері зайнятості очікується збільшення чисельності населення в економіці і зниження рівня

зареєстрованого безробіття, а також збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, в тому числі за віком і освітою.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки:

1. На основі досвіду попередніх досліджень уточнено географічне значення поняття «людський потенціал» як інтегральної оцінки властивостей населення території, що відбиває рівень і можливості розвитку людей при певних природно-екологічних, соціально-економічних і політико-правових умовах, що дозволило сформулювати методологічні засади дослідження та підібрати конкретні методи для оцінки людського потенціалу і факторів його розвитку на рівні адміністративних одиниць суспільно-географічного району.

2. Виявлено основні чинники, що впливають на розвиток людського потенціалу, які об'єднуються в чотири агреговані групи: природно-екологічного, демографічного, соціального та економічного характеру. Найбільший вплив надає економічний фактор, найменший - демографічний. Об'єднання чотирьох груп факторів дає інтегральну оцінку умов формування людського потенціалу адміністративних одиниць.

3. Виконано по компонентну та інтегральну оцінку розвитку людського потенціалу. Як основу розрахунку було використано модель А. Сена , яка підходить як для міжнародних так і для регіональних порівнянь. Для моделі використано певні коригування у зв'язку з неможливістю отримати вірогідні статистичні дані по певним позиціям (відсутність результатів перепису населення). За даною моделлю виконано розрахунок індексу доходів населення (за показником номінальної середньої заробітної плати), індексу освіти (за показниками результатів ЗНО з української мови та літератури), індексу здоров'я (за показниками смертності дітей до одного року, генералізовано за 3 річний період). На основі даних індексів розраховано інтегральний

індекс розвитку людського потенціалу. За результатами розрахунків та аналізу побудованих картосхем можна зробити наступні висновки:

1) Максимальний показник індексу доходів був зафіксований у м. Южноукраїнськ – енергетичній столиці регіону, середня зарплата у 2018 році тут складала 14997 грн., що більш ніж у 2 рази більше середньої заробітної плати по регіону. Іншими лідерами є Вітовський район (Миколаївська обл.) – 11293 грн, м. Чорноморськ (Одеська обл.) – 10967грн., м. Южне (Одеська обл.) – 12982 грн., Лиманський район (Одеська обл.) -12040 грн., м. Гола Пристань (Херсонська обл.) – 10126 грн. Аутсайдерами в регіоні є Подільський (у минулому Котовський) район (Одеська обл.) з майже втричі меншою за максимальну по регіоні заробітною платою – 5128грн., його сусід – Окнянський район – 5368 грн, Ширяївський район -5897 грн., а також Доманівський, Березнегувацький та Веселинівський райони Миколаївської області з відповідними значеннями - 5516, 5640 та 5671 грн. У Херсонській області найнижчий індекс та найнижча заробітна плата у Верхньорогачицькому районі – 6626грн.

2) Середній показник дитячої смертності по регіону складає 9,3‰, що вище за середній показник по державі – 7‰. Максимальне значення 39‰ у 2018 році спостерігалось у Подільському районі (Одеської обл.) – одного з аутсайдерів за показниками індексу доходів. Мінімальний показник – Роздільнянський район (Одеська обл.) – 1,8‰ – скоріше виняток із правила ніж закономірність. Також до регіонів з найвищими показниками ввійшли – Бериславський (22,6‰), Іванівський(22‰), Каланчацький (16,7‰) райони Херсонської обл.; Тарутинський (16,3‰), Великомихайлівський (17,3‰), Балтський (16,4‰) райони Одеської області; Врадіївський (14,3‰) та Доманівський (14,1‰) райони Миколаївської області. Найкращий показник індексу здоров'я у Голопристанському районі Херсонської обл.. (2,7‰), м.

Біляївка (2,7‰) та Іванівський район (3,0‰) Одеської обл., м. Вознесенськ (3,4‰) Миколаївської обл.

3) Середня успішність за результатами ЗНО складала 144 бали у Херсонській та Миколаївській областях та 145 у Одеській області, що в цілому гірше ніж в середньому по Україні. Найкращі результати показали учні: м. Вознесенськ (153), м. Южноукраїнськ (152) - Миколаївської обл.; м. Одеса (150), м. Білгород-Дністровський (154), м. Чорноморськ (154), м. Теплодар (156) – Одеська обл.; м. Каховка(154), м. Нова Каховка (152) – Херсонська обл. Дана ситуація є досить очевидною, оскільки якість і можливість здобуття освіти у місті завжди вище. Найгірші показники за результатами ЗНО були в: Баштанський (139), Казанківський (139), Круглоозерський (139), Очаківський (138) райони Миколаївської обл.; Балтський (138), Ширяївський (139) райони Одеської області; Каланчацький(139), Каховський(139) райони Херсонської області.

4) Середнє значення інтегрального показника склало 0,492, максимальне – 0,887 (м. Южноукраїнськ), мінімальне – Подільський (в минулому Котовський) район Одеської області. Така диференціація показників показую наявність досить значної проблеми у північній частині Одеської області. Також, до регіонів з найвищим розвитком людського потенціалу належать: Вітовський район (0,711) Миколаївської обл. (граничить безпосередньо з Миколаївською міськрадою), м. Чорноморськ (0,837), м. Южне (0,807) Одеської області та райони які з ними граничать (Лиманівський, м. Одеса), м. Каховка (0,807) та м. Нова Каховка (0,661) Херсонської області. Принципово у індустріально розвинутих містах інтегральний індекс вище. Д найгірших регіонів за інтегральним показником відносяться: Очаківський (0,282), Баштанський (0,344), Кривоозерський (0,327), Казанківський (0,334) – Миколаївська область; Балтський (0,307), Любашівський (0,347),

Тарутинський (0,352) – Одеська область; Каланчацький (0,344) та Бериславський (0,367) райони Херсонської області.

Таким чином, встановлено що значення ІРЛП багато в чому залежить від географічного положення (центр-периферія) адміністративних районів, міграційної рухливості, розвиненості інфраструктури, перш за все транспортної системи, житлових умов, а також рівня безробіття і числа зайнятого населення, наявності промислової зони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доповідь про розвиток людського потенціалу за 1999 рік / За заг. ред. проф. Ю. Є. Федорова. - М. : Права людини, 2000. - С. 47
2. Валеева О. В. Методика расчета индекса развития человеческого потенциала в муниципальных образованиях (на примере Забайкальского края и Республики Бурятия) // Вестник Забайкальского государственного университета. – 2016. – Т. 22. – № 7. – С. 91-99.
3. Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Власюк О.С. та ін. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України; ПРООН. – К. : СПД Савчина, 2002. – 123 с
4. Sen A. The welfare basis of real income comparisons // Journal of Economic Literature, 1979. – № 17. – Pp. 1–45.
5. Герасименко В.Г. Особливості міжнародного досвіду вимірювання людського розвитку на субнаціональному рівні / Г.В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. — 2017. – № 1 (29). – С 11-23.
6. Корчагин В. П. Индикаторы экономико-демографического развития населения // Социологические исследования. – 1996. – № 9. – С. 42-54.
7. Зубаревич Н. В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 264 с.
8. Прохоров Б. Б., Рященко С. В. Медицинская география Сибири. – Иркутск: Изд-во Института географии им. В. Б. Сочавы СО РАН, 2012. – 223 с.
9. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. – Київ: Изд-во Інститут географії Національної академії наук України, 2009. – 346 с.

10. Молікевич Р.С. Місце і роль показників здоров'я у дослідженні якості життя населення / Р.С. Молікевич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль, 2015. – №1 (випуск 38). – С. 203 – 213.

11. Молікевич Р.С. Методичні особливості суб'єктивної оцінки здоров'я в контексті дослідження якості життя населення (на прикладі Херсонської області) / Р.С. Молікевич // Економічна та соціальна географія: наук. зб. – К., 2015. – Вип. 74. – С. 34-44.

12. Веселова В. Н. Геоэкологические факторы территориальной организации жизнедеятельности населения Восточной Сибири: автореферат дис. ... канд. геогр. наук: 25.00.36 / Веселова Виктория Николаевна. – Хабаровск, 2010. – 23с.

13. Mechanik D. The Promoting Health // Society. – 1990. - № 27 (2). - Pp. 16-22.

14. Михайлов Ю. П. К вопросу о территориальной организации общества и организации территории // География и природные ресурсы. – 1998. – № 4. – С. 10-17.

15. Доповідь про людський розвиток за 1995 рік. Гендерні питання і людський розвиток. 1995. - 42 с.

16. Римашевская Н. М. Качественный потенциал населения России, взгляд в XXI век // Проблемы прогнозирования. – 2001. – № 3. – С. 34-35.

17. Stanton, E. A. The Human Development Index: A History [Text] / E. A. Stanton. – Amher Amherst, 2007. – 37 p.

18. Доповідь про людський розвиток за 1990 рік. Концепція і вимірювання людського розвитку. 1991. - 43 с.

19. Мартинова Л. Б. Людський потенціал та його значення у соціально-економічному розвитку країни // International Scientific and

Practical Conference «WORLD SCIENCE» – № 2(6), Vol.2, February 2016.
– с. 29-32.

20. Alkire, S. Human Development: Definitions, Critiques, and Related Concepts. Human Development Research Paper 2010/01 [Text] / S. Alkire. – UNDP, 2010. – 100 p.

21. Доповідь про людський розвиток за 1995 рік. Гендерні питання і людський розвиток. 1995. - 42 с.

22. Доповідь про людський розвиток за 2005 рік. Міжнародне співробітництво на роздоріжжі: допомога, торгівля та безпеку в світі нерівності. 2005. - 47 с.

23. Доповідь про людський розвиток за 1996 рік. Економічне зростання і людський розвиток. 1996. - 45 с.

24. Доповідь про людський розвиток за 1997 рік. Розвиток людини як засіб ліквідації бідності. 1997. - 49 с.

25. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All., 2011. – 181 p.

26. Sen A. Development as Capability Expansion // Journal of Development Planning, – 1989. – № 19. – Pp. 41-58.

27. Булаев В. М., Ковалева Н. М. Территориальные аспекты исследования социального здоровья населения. (Методология. Показатели. Практика). – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. – 182 с.

28. Валеева О. В. Методика расчета индекса развития человеческого потенциала в муниципальных образованиях (на примере Забайкальского края и Республики Бурятия) // Вестник Забайкальского государственного университета. – 2016 а. – Т. 22. – № 7. – С. 91-99.

29. Валеева О. В. Факторы формирования человеческого потенциала Байкальского региона // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Науки о Земле». – 2017 в. – Т. 21. – С. 28-45.

30. Шкільна мережа України. Електронний ресурс:
<https://www.cedos.org.ua/edustat?locale=uk>
31. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року.
Електронний ресурс:
https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf
32. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія / Л. В. Шаульська. – Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. – 502 с.
33. Лібанова Е.М. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) /За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.– 367 с.
34. Методика вимірювання людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/index.html#>.
35. ПОСТАНОВА Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1029. – Київ. «Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики».